

A BŰN ÉS A BŰNTETÉS MINT JOGI KATEGÓRIA

BAYER JUDIT

BŰN-E A BŰNCSELEKMÉNY? MI A BŰNTETÉS CÉLJA?

A JOG EGZAKTABB TÁRGY, mint az etika: értékmentes, és belső törvényszerűségei irányítják. Mégsem tanulmányozhatjuk úgy, mint a matematikát. Nem létezik általános, mindenhol érvényes jogszabály, jogi igazság. Ilyen értelemben a jog, mint vizsgálat tárgya nem is létezik. A jogot előbb mesterségesen meg kell alkotni ahhoz, hogy vizsgálni lehessen.

Számos szabályrendszer él egyidejűleg a társadalomban, de a jog az egyetlen, amelyhez az állam által egyedül legitímen alkalmazott kényszer társul. A társadalmi szabályok közé sorolhatjuk az illemet, a szokásokat, a számos írott szabályzatot (köztük a munkahelyi vagy kollégiumi szabályzatokat is), a diplomáciai protokollt, mindenekelőtt pedig az erkölcsöt, azaz morált. E szabályok célja mind egy kisebb vagy nagyobb közösség jóléte.

A jogalkotó azokat a szabályokat emeli ki e hálózathoz, amelyeket elég lényegesnek ítél a közösség jóléte szempontjából ahhoz, hogy az állam erőszakapparátusát működésbe lendítse. A büntetőjog kötelezően alkalmazott szankciórendszere miatt szűkebb kell legyen minden más szabálynál. Ezért a büntetőjog számos „erkölcstelen” cselekedetet szabályozási körén kívül hagy, például a hazugságot, vagy a házasságtörést.

A jog igazságosságáról szóló elméletek megoszlának azon, hogy tulajdonítanak-e etikai értéktartalmat a jogoknak. Az igazságos jog mint fogalom volta-képpen magában hordozza az ellentmondást, és – bár időről időre felmerül – véleményem szerint mint ilyen, lehetetlen. Kelsen szerint az igazságosság fogalmát számúzni kell a jogtudományból, mert megrontja a jog „tisztaságát”. Ugyanakkor Hart szerint van a jognak erkölcsi tartalma.¹ A jog specialitása, hogy jogokat biztosít az egyén számára, amit sem az erkölcs, sem a szokás vagy más társadalmi szabályrendszer nem tesz meg. Értékelik ugyan a magatartást aszerint, hogy az illó vagy illetlen, okos vagy ostoba, de legfeljebb kötelezettségeket írnak elő, sosem biztosítanak jogokat senki számára. Hart szerint egy jog létéből nem következik feltétlenül, hogy a másik oldalról valaki számára kötelezettséget is jelentsen. Kézenfekvő lenne azt állítani, hogy ha valakinek valamire joga van, akkor legalább egy másik személynek kötelezettsége tartózkodni az ő attól való megzavarásában. Hart szerint azon-

¹ H. L. A. Hart: Vannak-e Természetes jogok? In: *Fundamentum*. 2002/2. 5-12. o.

ban, ha két ember talál a földön egy ezrest, bár mindkettőnek joga van felemelni az ezrest, nem mondhatnánk, hogy bármelyiknek fennállna olyan kötelessége, hogy tűrje, hogy a másik fölveszi az ezrest. Hart szerint a két jog itt verseng egymással. Véleményem szerint viszont a leírt szituáció jogilag semleges. Sem nem jogszerű, sem nem jogellenes magatartás az ezres felemelése, mint ahogy a fel nem emelése sem. Egy szabályrendszer sem terjed ki az összes emberi magatartásra, sem a jog, sem az erkölcs, sem az illem. Vannak cselekedetek, amelyek önmagukban sem nem erkölcsösek, sem nem erkölcstelenedek, és sem nem jogellenesek, sem nem jogszerűek, például az evés. Ugyanakkor a cselekvés kontextusa megváltoztathatja a értékítélete (például éhség idején titokban megenni mások ételét). Ha az egyik ember erőszakkal akadályozza meg a másikat az ezres felemelésében, akkor már jogilag releváns magatartást tanúsított, azaz az adott esetben jogellenesen járt el. Ha elfogadnánk Hart érvelését, akkor hova helyeznénk el az emberi jogok megjelenése előtti jogrendszereket? A római jog talán nem jog, csak mert nem biztosított az embereknek velük született, egyenlő, és elidegeníthetetlen jogokat? Az emberi jogoknak kiemelt szerepet tulajdonító nézetrendszer történelmi szükségzerűségéből alakult ki a második világháború után, és vált a huszadik század végének uralkodó paradigmájává. De véleményem szerint ez az alapvető rendező elv történelmileg meghatározott, és ugyanolyan mulandó, mint bármely más jogszabály. Ezért nem tekinthetjük a jog, mint társadalmi tény alapvető elemének. Viszont ma is aktuálisnak tartom Mill utilitarista felfogását, amely szerint minden szabályrendszer azért születik, hogy optimalizálja az emberi együttélés bizonyos szegmensét. Az előadásom további részében is ebből fogok kiindulni.

A jog formalizáltságának alapvető oka az egyéni és az állami önkény korlátozásának célja. Funkciójánál fogva magában hordozza azt az igényt, hogy ne kérdőjeleződjen meg tartalmának helyessége. Ennek is megvan a formalizált módja: a jogalkotó megváltoztathatja a jogszabályt, az alapvető normák garanciális védelmén pedig az Alkotmánybíróság örökösök. De még az Alkotmánybíróság sem bírálhatja felül egy jogszabály helyességét: mindössze egy másik jogszabállyal vetheti össze, ellenőrizve, hogy nem áll-e ellentétben a legstabilabb normával, az Alkotmánnyal, amelynek helyességét például népszavazás sem kérdőjelezheti meg. Ez a lehetőség egyedül a jogalkotó számára áll fenn, és az is csak eljárás garanciákkal övezve nyúlhat hozzá.

A büntetőjogot különösen sok hasonló garancia védi: a bűncselekmények és a büntetések szigorúan rögzített rendje, a visszaható hatály tilalma, és nem utolsósorban a büntetőeljárás jogállami garanciái. A jog szerint csak az a magatartás bűncselekmény, amely szándékosan vagy gondatlanul megvalósítja a Büntető Törvénykönyv valamely szabatosan körülírt tényállását, és amelynek társadalomra veszélyességét a bíróság megállapította. A törvény szerint: „Társadalomra veszélyes cselekmény az a tevékenység vagy mulasztás,

amely a Magyar Köztársaság állami, társadalmi vagy gazdasági rendjét, az állampolgárok személyét vagy jogait sérti vagy veszélyezteti.”²

A jogszabály visszautal a közérdekre, és ezzel visszajutottunk az igazságosság kérdéséhez. A társadalmi szabályok végső célja, hogy elősegítsék a társadalom fennmaradását, fejlődését, és (csak másodsorban) az egyén jobbulását. Az etikai szemlélettel szemben a pozitív jogi szemlélet bizonyos szempontból utilitarista. A büntetőjog nem egy szellemiséget tart szem előtt, hanem kizárólag a társadalom – és az egyén – érdekeit, amely viszont a mindenkori társadalmi, gazdasági és környezeti viszonyokhoz képest változhat, és változik is.

A büntetőjog társadalmi érdekként a többség érdekét ismeri el, a kisebbségek és a szubkultúrák érdekeit – amennyiben azok a többség számára semlegesek – a büntetőjog nem veszi figyelembe. Talán meglepőnek hangzik ez a gondolat a kisebbségvédelem alkotmányos követelményének ismeretében, de valójában a kisebbséget is csak akkor védi jog, amikor az az egész társadalom érdekét szolgálja. A gyűlöletbeszéd tilalma a társadalom stabilitását és békéjét hivatott biztosítani: a védett jogi tárgy *nem a kisebbség joga, hanem a „köznugalom”*.³

Az utilitarista szemlélet szélsőséges példája szerint nem lenne bűncselekmény az a cselekmény, amelynek sértettje a közösségen kívül álló személy, például külföldi állampolgár. Ugyanakkor több okkal is alátámaszthatjuk azt, hogy miért szükséges erre is kiterjeszteni a tilalmat: a magatartás gyakorlása önmagában is rossz példát mutathat a közösségnek, illetve veszélyes lehet a fennálló hatalomra nézve. Másrészt a károkozás rossz hírével keltheti a közösségnek, kivívhatja a másik csoport ellenséges érzületét – nem véletlen, hogy a követelek hagyományosan sérthetetlennek minősülnek, kiemelt védelmet élveznek.

A társadalom érdekei változásának legjobb példája a családjogi szokások/jogszabályok rendkívüli különbözősége az idő és a tér spektrumában. A jogrend kialakulásáért felelős releváns körülmények között szerepelhet a népességszám, a népsűrűség, a nemek aránya, a források mértéke, a források kiaknázásának sajátos módja, illetve az életmód. A bűncselekmények különbözőségeiből és azonosságából következtetni lehet egy kultúra sajátos körülményeire. Egy huzamos éhínséggel küzdő társadalomban az idősek öngyilkossága morális cselekedet,⁴ sőt, gyermekeik általi meggyilkolásuk is, ahogy azt a *Narajama balladája* című film alapjául szolgáló regény ábrázolja⁵. Az emberiség bizonyos fejlődési szakaszában a többnejűség/poligámia racionális megoldás lehet a túlélésre és a szaporodásra. Amikor mindez többé már nem a

² 1978. évi IV. törvény a Büntető Törvénykönyvről (Btk.) 10. § (2)

³ Btk II. cím, 269. §

⁴ Sánta Ferenc: *Sokan voltunk*. Kiadási adatok nélkül. (szerk.)

⁵ Fukadzava Hicsiro: *Zarándokének*. Bp., Európa. 1982.

legnagyobb kihívás, lehetőség nyílik a továbbfejlődésre: a monogám család érzelmi és gazdasági közössége jobb megoldássá válik. Manapság pedig – talán még nem is ismerjük a pontos okait – veszít a funkciójából, és kizárólagos jellege elhalványul.

Vannak azonban olyan szabályok, amelyek állandóak, ilyen például a „ne ölj” parancsa. Erről a típusról állíthatnánk azt, hogy isten törvénye, hogy a természetjogból fakad, hogy az emberiség közös nembeli lényegéhez tartozik, de azt is, hogy valószínűleg az emberiség fennmaradásához minden körülmények között szükséges volt. És máris lelepleződik az erkölcs viszonylagossága: hiszen a vándorló emberhordák fennmaradását elősegítette, ha a másik emberhordát lemészárolták, és ezt a szokását az emberiség ma is megőrizte. Tehát a „ne ölj” parancsa relatív, és szelektíven alkalmazott. Csak az egyes emberre vonatkozik, viszont a közösség érdekében, a közösség egyetértése esetén megengedhető az ölés. Ez az ölés szabályozott módja, altruisztikus funkcióval felruházva.

A halálbüntetés eltörlése mellett az egyik érv, hogy a közösség tagjai az életük feletti rendelkezés jogát a társadalmi szerződésben nem ruházták az államra.⁶ Eszerint a hatalom nem adhat életet, ezért nem is veheti azt el (ha ez ilyen egyszerű lenne, az anyának joga lenne gyermeke megölésére). Érdekes megfigyelni azt a párhuzamot, hogy a jelenlegi háború ellen általános népi megmozdulás tapasztalható, amely valószínűleg csak másodszer fordul elő a 20. század közepe óta. Az állampolgárok egy része nem azonosul a közösség nevében elkövetett öléssel, hanem nyíltan megkérdőjelezi annak jogosságát. Ugyanúgy kételyét fejezi ki az ölésre szóló felhatalmazással kapcsolatban, és vissza kívánna vonni e felhatalmazást, ahogy a halálbüntetés esetében. Ilyen nézőpontból még az ölés tilalmának örök, ámde ambivalens szabálya sem tekinthető változatlanoknak. Lehetséges, hogy éppen annak a folyamatnak vagyunk tanúi, amikor a közösség visszavonja azt a felhatalmazást, amellyel a közösség érdekében gyilkolni jogszerű, azaz erkölcsös cselekedet lehetett?

A körülmények változásával a jogszabályváltozás igénye is fölmerül, és a törvényhozás feladata, hogy kövesse azt. A jogszabályok többnyire kis késéssel követik a változásokat. Ritkán fordul elő, hogy a jogszabály elől járjon a változással. A politikai szempontok által motivált jogalkotás időről-időre megpróbál változásokat indukálni a társadalomban, de erre csak akkor van esély, ha olyan komplex módon sikerül a jogi környezetet megváltoztatni, amely valós gazdasági/társadalmi/környezeti változást idéz elő (jól megválasztott adópolitika, családpolitika).

Amikor egy magatartás erkölcsi megítélése módosul, a hatalom két dolgot tehet: követi a változást, (például lehetővé teszi a válást, engedélyezi a

⁶ 23/1990. (X. 31.) AB határozat

kereskedelmi rádiókat) avagy ellenáll neki és szigorúbban kezdi büntetni a magatartást annak érdekében, hogy visszaálljon a régi rend.

Erre tesz kísérletet a mai büntetőjog, amikor a korábinál szigorúbban fenyegeti a szerzői jog megsértését – ami az internet és egyéb technológiai lehetőségek révén ma már egy kattintással elkövethető, és morálisan semleges, hétköznapi cselekménnyé vált. A jogalkotó megkísérel visszafordítani egy alulról indult folyamatot, amelyet a gazdasági, technológiai és társadalmi körülmények támogatnak. A jogfejlődés természetes tendenciája jogalkotói beavatkozás nélkül az ellenkezője lenne: ha a társadalomban megszűnt az igény valamely magatartási szabály követésére, annak elvárására és megszegésének közösségi szankcionálására, akkor előbb-utóbb a jogszabályi fenyegetés sem lesz elegendő a magatartás visszaszorítására. A jogszabály halottá válik, és sorsa, hogy kikerüljön a törvényből. Ekkor viszont közbeléphet a jog formalizáltsága: a jogszabály magától nem szűnik meg, hanem látenszen megbúvik, és egy meglepő fordulattal újra feltámadhat. Ezt tapasztalhattuk a közelmúltban, amikor a bíróság szabadságvesztést szabott ki becsületsértésért, holott szólással elkövetett sérelemért demokratikus viszonyok között nem szokás szabadságvesztést kiszabni. Mégiscsak azt kell mondanunk tehát, hogy létezhet igazságtalan jog: amely a társadalmi elvárásokkal, azaz a szükségszerűséggel ellentétben áll.

Ha elfogadjuk, hogy a természetjog, igazságos jog, stb. elnevezésekkel illetett jogrend nem csupán egy érzelmi programja az emberiségnek, hanem az emberi közösségek optimális fennmaradásához szükséges szabályok szóttese, mint ahogyan természeti törvények meghatározzák egy populáció vagy egy növénykultúra optimális életfeltételeit, a releváns természeti törvények ismeretében akár természettudományos vizsgálat tárgyává is tehetnénk. Természetesen nincsenek olyan komplex vizsgálati módszereink, amelyekkel ilyen vizsgálatot elvégezhetnénk, azonban elvileg nem zárható ki, hogy felderítsük a társadalmakat mozgató törvényszerűségeket, a számítástechnika korlátlan kapacitásait kihasználva. Talán nem is lenne sokkal nehezebb, mint az időjárás előrejelzése. Természetesen számtalan adatot kellene betáplálni a számítógépbe, amelyeket korábban nem számszerűsítettek.

A büntetés kérdéskörében pregnánsabban vetődik fel az igazságosság kérdése. A hagyományos elmélet szerint a büntetés célja a bűn megtorlása: a bűn elnyeri büntetését, ezáltal helyreáll a világrend. Az igazságosság mércéje pedig a büntetésnek a tettel való arányossága. A *talio* elv (szemet-szemért, fogat-fogért) – ma esetleg kegyetlennek tűnő – törvénye valójában a retorzió korlátozását célozta. Határt szabott a bosszúváagnak, tilalmazta az eredetileg elkövetett tennél súlyosabb büntetést.

Azonban a modern elméletek szerint a büntetés célja lehet reparáció, illetve prevenció is. Különösen az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb hangsúly helyeződik a reparációra, azaz a sértett kárpótlására: manapság úgy vélik, a világrend sokkal inkább ettől áll helyre, mint a megtorlástól. Az

elkövető köteles az okozott kárt a lehetőségekhez képest helyreállítani, ha pedig ez nem lehetséges, akkor az áldozatnak más módon elégtételt szolgáltatni. A tapasztalatok szerint a kapcsolatfelvétel és a „békítés” jó hatással van mind az áldozat, mind az elkövető pszichés egyensúlyára.

A hatályos Büntető Törvénykönyvünk szerint azonban a büntetés célja a prevenció: egyrészt a társadalmi, másrészt az egyéni prevenció.⁷ A kettő azonban gyakran nem esik egybe. Hiszen az egyéni prevenció esetében engedni kell a formalizált büntetékiszabásból, és az elkövető személyiségét is tekintetbe kell venni. Azaz a büntetés nem objektíve a tettől függ, hanem az elkövető személyétől is. Hogy ez igazságos-e? Hiszen éppen azok szenvedik el ennek hátrányát, akikkel szemben a legtöbb pótolni valója lenne a társadalomnak. A hátrányos helyzetű, szegény, bűnöző életmódot folytató, instabil érzelmi közegeből származó elkövető súlyosabb büntetésre számíthat, mint a rendezett viszonyok között élő, dolgozó, büntetlen előéletű, a „tisztas állampolgár” képéhez közelebb álló elkövető. A társadalom számára az a hasznos, ha nem sújtja súlyos büntetéssel azon tagjait, akik még hasznosak lehetnek számára. Más kérdés, hogy igazságos-e, ha emeli azokat, akik feljebb vannak, és még lejjebb nyomja azokat, akik hátrányosabb helyzetűek.

Mindazonáltal megint csak úgy tűnik, a szubjektív értékelés egyáltalán nem az elkövető egyéni érdekeit tartja szem előtt, hanem ugyanúgy a társadalom érdekeit, akárcsak az általános prevenció. Ugyanakkor az általános prevenció szükséglete szab gátat az egyéni értékelés abszolút érvényesítésének. Ha ezt alkalmaznánk, egyes bűncselekményeket, például a családi gyilkosságokat nem is kellene büntetni. Az Európai Bíróság elismerte egy olasz állampolgár jogát arra, hogy Németországban maradhasson, miután a testvére meggyilkolásáért kapott börtönbüntetését letöltötte: az Európai Közösségen belül csak az egyénileg veszélyt jelentő személyekkel szemben korlátozható a szabad költözés.⁸ Miután azonban *signore Bonsignore* nem folytatott bűnöző életmódot, testvére pedig nem volt több, a Bíróság elfogadta azt az érvelést, hogy a bűnisméltés lehetősége nem áll fenn. Ha a jog csak az egyéni prevenciót tartaná szem előtt, megbüntetni sem kellett volna *Bonsignorét*: viszont ez esetben a jogalkalmazás által a társadalomnak küldött üzenet az lenne, hogy a testvér megölése büntetlen maradhat.

⁷ Btk. I. cím, 37. § „A büntetés a bűncselekmény elkövetése miatt a törvényben meghatározott joghátrány. A büntetés célja a társadalom védelme érdekében annak megelőzése, hogy akár az elkövető, akár más bűncselekményt kövessen el.”

⁸ *Bonsignore v. Oberstadtdirektor der Stadt Köln* 67/74 [1975] ECR 297. o.